

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА НАУКОВА ТВОРЧІСТЬ ІЛЛІ ВИТАНОВИЧА (1899–1939 РР.)

Висвітлено дитячі роки, роки навчання в Рогатинській гімназії, Таємному та Львівському університетах і період формування національної свідомості у лавах УСС та УГА. Розкрито діяльність як організатора кооперативної освіти в Галичині на посадах директора Кооперативного ліцею у Львові і викладача кооперативних шкіл. Показано діяльність в НТШ, співпраця з “Просвітою”, наукова робота як співробітника ряду кооперативних видань.

Ключові слова: Ілля Витанович, Галичина, українська кооперація, педагогічна, наукова і громадська діяльність.

Elucidated childhood, years at school Rohatyn, secretly and Lviv University, and during the formation of national consciousness in the ranks of the USS and UGA. Discloses activities as an organizer of cooperative education in Galicia as a director of a cooperative Lyceum in Lviv and co-teacher schools. Shevchenko Scientific Society shown activity in cooperation with Prosvita, scientific work as an employe of a number of cooperative issues.

Key words: Illia Vytanovych, Galicia, Ukrainian cooperation, educational, scientific and social activities.

Ілля Витанович належить до тих визначних постатей української історії, які не тільки виборювали волю для свого народу, а й дбали про розвиток економічної науки та освіти – соціально-економічної основи майбутньої незалежної держави. Він народився 9 серпня 1899 р. у містечку Бурштині Рогатинського повіту в Галичині. Батько І. Витановича, Іван Витанович був самотнім сином у Якіма Витановича (діда І. Витановича) та його другої жінки Февронії. Як згадував І. Витанович, “поля було мало, зрештою батька радше тягнуло до хову худоби, плевав сад (зі сливами), винаймав сінокоси в лісі, помагав косити багатим сусідам, вчив їхніх синів кісьби й за це його шанували і часто просили в куми. Любив теж візникувати – їздив по сіль, по пиво до Калуша, по дрова за Дністер. Говорив мало, часто повторював помівку – “пам’ятай: лях, швець і кутерного – це найгірші люди”. Співав (дивно) старі козацькі пісні не з наших сторін, на пр. “Там, де Ятрань круто в’ється...”. Був якийсь час паламарем, старшим братом у церкві” [1].

Мати І. Витановича Марія, на відміну від батька, була спокійною, тихою вдачі, любила співати тужливі пісні. Виховувалася у дядьків, які і видали її заміж. Сім’я Витановичів мала четверо дітей: доньок Ганну, Настю та Ілюську і наймолодшого сина Іллю.

Мати та сестри любили єдиного сина та брата Іллю. Батько його теж любив, але цього старався не показувати. Батьки жили у злагоді. Мати часто хворіла, а тому у полі не працювала. Вона лише носила їсти батькові та сестрам. Натомість доглядала

за художобу, поралася на городі, частину врожаю з якого продавала на ринку. Усі сімейні фінанси також тримала у своїх руках мати.

Уже з молодих літ Ілля привчався до ощадності та підприємливості. Щоб мати власні гроші, за порадою матері, збирав і продавав в'язки хрону, залишену на городі квасоллю, копав у господарів картоплю, ходив, особливо восени, на заробітки з сестрами.

Згадуючи юнацькі роки, І. Витанович писав: “Коли чую як співають: “Шуміли верби в поповій долині, скрипів в болоті простий хлопський віз, по полях мряки залягали сині, а вітер тугу десь по полях ніс...”, то все здається мені, що це вірно передані образи і настрої моїх рідних сторін.

Дитинство в Іллі було цікавим, хоч і не легким. “Тямлю себе 4–5-річним, – згадував І. Витанович, – як розплітав косу середущій сестрі, яка виходила заміж, всякі збитки, які я робив сестрі Ілюсьці, що мене няньчила й часом переплітала. Бував з батьками і сестрами на весіллях у родичів, в сусідів, мало не щороку ходив з ними, пізніше вже й сам з товаришами, за Дністер на “храм” (відпуст) на Крилос (Старий Галич). Багато я мав простору для хлоп'ячих забав на “острівцях” – широких замкових сіножатях, в лозах понад Гнилу Липу, яка вже недалеко впадає до Дністра” [2].

Допитливий хлопець уже в дитячі роки досліджував назви населених пунктів, які йому видавалися дуже цікавими. Скоморохи, Блюдники, Бортники, Куропатники, Конюшки – села, що колись належали до княжого двору, Бовшів, Чагрів, Дем'янів, Настащин – літописні села.

З гордістю згадував І. Витанович національно-просвітницьку працю своїх земляків, організацію національної самопомоги в Рогатинському повіті напередодні Першої світової війни. Цю велику громадську працю, яка готувала людей до визвольних змагань, проводили переважно сільські священики, маломістечкові адвокати, студенти й гімназисти, яких І. Витанович називав “білі круки”.

Містечко Бурштин перед війною налічувало 5000 мешканців, серед яких 60 % українців, які переважно займалися хліборобством, близько 30 % євреїв – дрібних торгівців (виняток становили торгівці збіжжям і деревом) та ремісників (кравці, різники, фриз'єри) і 10 % поляків, які служили при дворі, в суді, учителі – в школі (школа була з польською мовою викладання).

Шкільні роки І. Витановичу особливо не запам'яталися. Під впливом двору князя Яблоновського у семикласній школі дітей навчали польською мовою. Учителі – здебільшого поляки, українців було – один-два. Вчителі-поляки не любили селянських дітей, діти їх також. Запам'яталися тільки вчитель-українець Леопольд Галицький та учителька Коцанова, яка прихильно ставилася до І. Витановича, а він шанував її, як другу маму. Добру справу робив о.Василь Сайкевич (згодом парох Васючина). Він не тільки високо підніс релігійне життя в громаді, а й згуртував молодь у церковних організаціях, організував церковний хор, який виступав з концертами в читальні “Просвіти”. З восьми років у цьому хорі співав І. Витанович, який напам'ять знав усю Службу Божу, щоденно допомагав священикові під час відправи.

Життя невеликого містечка скрашували події культурного життя. Влітку до читальні приїздив театр “Бесіда”, інші мандрівні театральні групи. І. Витановичу запам'яталися опери “Казки Гофмана”, “Жидівка Вихрестка”, “Катерина”. Подиви-

тися на гру акторів з'їжджалася довколишня сільська інтелігенція. Бувало, що І. Витановича брала з собою п. Коцанова, яка відвідувала о.Йосифа Яворського – пароха Лучинець, визначного громадського та релігійного діяча, засновника “Просвіти” в Рогатинському повіті. Там, у Лучинцях І. Витанович зустрічався з письменниками Б. Лепким, С. Яричевським, С. Чарнецьким, які читали свої нові твори, співали композиції Д. Січинського, О. Нижанківського, М. Лисенка. Часто на таких імпровізованих концертах читав вірші й І.Витанович.

Освіту І.Витанович продовжив в Рогатинській гімназії, відкритій 1909 р. зусиллями національно свідомої інтелігенції. Ілля вчився краще ніж його багатші товариші, які через це заздрили йому. Траплялося, що гімназисти, які з Бурштина їхали на возах в Рогатин, або назад, зустрівши пішого Іллю, не запрошували його сісти на воза. Найкращим його товаришем був Степан Фардига, незважаючи на те, що був із багатой родини.

Загальновідомо, що українська гімназія в Рогатині була незвичайною школою. “Було нас коло 500 учнів [3], головно селянських синів з довколишніх повітів, – згадував І. Витанович. – Багато з нас не могло діждатися ранку, щоби бігти до школи, бо там ми мали все: і цікаво було вчитися й бавитися. Мали великий хор, музику, різні кружки, “Молоду Січ”, Пласт, шкільну самоуправу, учнівську газету, читальню з книжками та часописами з цілої України, щадницю. Всі щадили, щоби могли по матурі поїхати на могилу Тараса Шевченка в Каневі”.

Високо оцінював І. Витанович педагогічний талант директора гімназії Михайла Галушинського. За словами Іллі Витановича, навіть ті учні, яких він вимушено карав, любили його. „Це був батько, не директор! Завдяки його педагогічному хистові, тактові і любові до молоді, сотні учнів понесли у світ широкий щирю любов і добру пам'ять про Рогатинську гімназію і її надзвичайного керівника” [4].

Навчання І. Витановичу давалося дуже легко, він мав феноменальну пам'ять і майже слово в слово міг повторити те, що говорив на уроці учитель. Це йому особливо пригодилося за умов, коли не мав підручників. Завдяки здібностям І. Витанович часто допомагав у навчанні своїм товаришам.

Найбільшим здобутком гімназії, який мав великий вплив на формування світогляду І. Витановича, було національно-патріотичне та морально-естетичне виховання. Там виховували національно свідомих українців, готових до реалізації української державницької ідеї. Виховна робота ґрунтувалася на християнських та національних традиціях. Урочистості розпочиналися виконанням гімну “Ще не вмерла Україна”. Щорічно відзначалися дні народження Маркіяна Шашкевича і Тараса Шевченка. Національне забарвлення мали відзначення релігійних свят, напередодні яких учні сповідалися і причащалися, вивчали колядки, щедрівки, великодні гаївки.

Викликала захоплення усіх, хто відвідував Рогатинську гімназію, організація учнівського самоврядування, метою якого було дбати про порядок у класі, його естетичний вигляд, поширювати знання через самоосвіту, розвивати атмосферу товаришкості, взаємної поваги та відповідальності.

Важливим елементом виховної роботи в гімназії було залучення учнів до найпростіших форм самопомоги. Не викликає сумніву те, що формування май-

бутнього теоретика та історика української кооперації І. Витановича розпочиналося саме тут. У гімназії функціонували два учнівські споживчі кооперативи. Кооператив “Злука”, який продавав учням булки, канапки, чай, овочі та солодощі, протягом року отримував 280 зл. прибутку. Кооператив шкільних приборів торгував шкільним приладдям і книжками. Обидва кооперативи проводили пластуни.

Педагогічний колектив гімназії, формуючи виховний ідеал, брав за основу західноєвропейський педагогічний досвід та найкращі національно освітні традиції, що склалися в навчальних закладах Галичини. Згідно з цим досвідом і традиціями, рідна мова, література, історія, географія, природознавство містили велику кількість виховного матеріалу. За умов розумного використання він ставав основою національного виховання. Рогатинські педагоги були впевнені, що національна школа з адекватною їй системою національного виховання може забезпечити збереження української нації.

У той час в Галичині виникли молодіжні організації, які безпосередньо не вважалися пластовими, проте свою діяльність будували на засадах скаутингу. Саме таким було товариство “Молода Січ”, що виникло у вересні 1912 р. в Рогатинській гімназії. До нього входив і І. Витанович. Через рік товариство налічувало вже п’ять куренів, які носили імена козацьких гетьманів (80 членів).

Наступного року були організовані стрілецькі курси, на яких працювали семеро старшин запасу, зокрема директор гімназії М. Галушинський, викладачі гімназії: М. Бабин, Н. Гірняк, Ф. Кондрацький, Г. Мартинець, директор школи з Підгороддя П. Бігус і працівник Українбанку М. Капуста. На курсах навчалися воєнного мистецтва багато учнів гімназії, серед яких був І. Витанович [5].

28 червня 1914 р. у Львові з нагоди 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка відбувся великий сокільсько-січовий здви́г, у якому взяли участь учні Рогатинської гімназії. І. Витанович ще не бачив у своєму житті такої грандіозної національної маніфестації. Вулицями старовинного міста пройшло 500 членів сокільських, січових та стрілецьких організацій – у народній формі. Це викликало в юнака захоплення, на очах були сльози. Сокільсько-січовий здви́г був першим і останнім великим виявом патріотичних почуттів галицької молоді перед Першою світовою війною, що розпочалася через місяць.

Навесні 1915 р. під тиском австрійської армії російські війська залишили Бурштин. Саме тоді шістнадцятилітній Ілля, без відома батьків, утік до Боднарова під Станіславом, де був його директор, вчителі, старші гімназійні товариші. В УСС він пізнав і романтику, і сувору дійсність. Проте командування, зваживши на не дуже міцне здоров’я юнака, молодий вік, відпустило його з війська і порадило вчитися. Довелося повернутися додому, перепросити батьків і з 1916 р. продовжити навчання у філії Академічної гімназії у Львові. Там він здав іспити за п’ятий клас, устиг закінчити шостий і півроку навчатися у сьомому класі. Філія славилася викладацькими кадрами. Тут у різний час працювали визначні педагоги, учені, діячі культури: Іван Брик – автор праць з української літератури, Іван Зілинський – знаний спеціаліст у галузі української літератури, згодом професор Ягеллонського університету в Кракові, Філарет Колесса – етнограф, музикознавець, викладач української мови, Михайло Галушинський, про якого ми вже писали, Василь Пачовський – викладач української мови, Станіслав Людкевич – тоді уже відомий композитор, автор кантати “Кавказ”, Степан Рудницький – автор численних наукових

праць з географії, зокрема першого в Галичині підручника “Географія України”, Степан Томашівський – знаний історик, політик, дипломат.

З початком Першої світової війни гімназія припинила роботу. Учні були відправлені на канікули, а більшість викладачів залишила Львів. Лише у 1916 р., після відступу російської армії, гімназія відновила роботу. З’явилися нові вчителі – Денис Коренець – визначний кооператор, згодом директор української торговельної школи “Просвіти”, Мирон Кордуба – історик–медієвіст і картограф, згодом професор Варшавського університету, Іван Панейко – спеціаліст з української стенографії, Володимир Кучер – математик та фізик, згодом професор Львівського університету (1939–1944 рр.), Львівської ветеринарної академії (1941–1944 рр.), Львівського інституту радянської торгівлі (1944–1947 рр.) та ін.

У січні 1917 р. І. Витановича було призвано до австрійської армії. Враховуючи, що він уже мав деякий військовий досвід, його відразу скерували до старшинської школи XII Корпусу у Егерсдорфі. Як згадував І. Витанович, “в офіцерській школі голод, холод, люта зима, в очах темніло в часі вправ, засипляв в часі теоретичних лекцій, але закінчив школу і був відразу призначений до похідної сотні на італійський фронт” [6].

На італійський фронт І. Витановича не відправили. Стараннями Остапа Луцького, що керував 95 полком піхоти, І. Витановича направили на східний фронт. Там його застала революція. “Як музична симфонія в переживаннях молодого ентузіаста знайомлюся з Великою Україною, - записав у „Диспозиції до споминів” І. Витанович, - агітую в часі постоїв за українську справу – в Херсоні й Херсонщині, Катеринославщині, бунтую й вояків – українців у своїм австрійським полку.

У середині жовтня 1918 р. І. Витанович отримав повідомлення про смерть батька. Він був дуже виснажений, у нього почалася жовтілниця. Замість того, щоби 1 листопада бути уже на італійському фронті, він 31 жовтня виїхав до Львова. На квартирі, що на Бенедиктинській площі, 1, застав колишніх гімназистів, котрі з різних причин (студійні відпустки, поранення, служба в запасних частинах у Львові) мали право жити приватно. Дуже швидко хворого І. Витановича здолав сон і лише об 11-ій годині 1 листопада його розбудили товариші. Вони прийшли з синьо-жовтими кокардами, ручним гранатами, і повідомили І. Витановича про початок революції і про те, що він має бути їхнім комендантом. Разом зі схвильованими товаришами І. Витанович пішов до Народного дому, де недавно навчався. Там зустрів сотника Дмитра Вітовського, що керував повстанням. І. Витановича на чолі групи гімназистів було відправлено на Губернаторські вали з наказом не пустити до центру польський штурмовий батальйон, що міг проникнути з вулиць Театинської чи Куркової. Майже усі гімназисти не розумілися на військовій справі, не знали навіть азів воєнного мистецтва. Тому й переживав І. Витанович, щоб кидаючи гранату, яку ці юнці вперше тримали в руках, не натворили лиха.

На щастя все обійшлося, “ми щасливо витримали “на фронті”, – з іронією згадував І. Витанович, – ніхто на нас не нападав і десь біля години 4-ої, чи може й раніше нас стягнули з позиції, частину до Народного Дому, частину до Ратуші” [7].

Події розгорталися таким чином, що в наступні дні доводилося нести службу у різних районах Львова – біля школи Сенькевича, Львівської політехніки, будинку Галицького сейму. Величезне напруження і величезна радість охоплювали І. Витановича. Він був свідомий того, що “робить революцію” разом зі своїми

учителями – директором Рогатинської гімназії М. Галущинським, викладачем, тодішнім сотником М. Бабиним, зі своїми товаришами – „усусусами”.

Тим часом І. Витанович разом з армією переходив річку Збруч. При цьому виявив неабияку мужність та відвагу. Двічі разом з такими ж одчайдухами, як і сам, повертався за лінію фронту, щоб рятувати з вагонів, що горіли, військовий одяг, продукти харчування, зброю. Настрій, який супроводжував його у цю скрутну годину, він передав такими словами: “... Як прощали – хилилися нам в поклони поля збіжжя – наче просили “бороніть, не покидайте”. Здається, що якщо б був вправ наказ: “ні кроку дальше”! – багато з нас було б стало і виповнило його” [8].

За Збручем І. Витановичу доручили навчати новобранців із сотні четаря І. Мандзія.

Згодом І. Витанович захворів на тиф. У битві під Ладижином ледве вивели його товариші з оточення денікінської кінноти, звідтіля переправили до Вапнярки, а там підібрав його до санітарного поїзда санітарний поручик Перфецький. Після тимчасового одужання у шпиталі, що містився у цукроварні в Ялтушкові на Поділлі І. Витанович переїхав до Коша УСС, проте знову захворів, тепер уже на сипний тиф. Ця обставина змусила його повернутися до Ялтушкова для повторного лікування. Як могли, допомагали йому стати на ноги земляки Бардашівський, О. Котик. Перед різдвяними святами заново навчився ходити.

Під тиском польських військ січові стрільці посувалися на південь. І. Витанович разом із сотником З. Носковським та проф. Смулкою на спільному візку у сильний мороз та пекучий вітер, практично без теплого одягу їхали до нового місця призначення.

Стрілецький полк, у якому служив І. Витанович, у січні 1920 р. зупинився в Беланівці. З молодих стрільців сформували старшинську сотню, яка виходила на стежі, застави. Десь у березні 1920 р. І. Витановича разом з полком відправили на фронт під Чуднів на Волині, а далі мали намір відправити на Київ. Історичний нарис І. Витановича про бої бригади УСС під Чудновом опублікував Н. Гірняк у споминах “Останній акт трагедії УГА” [9].

І. Витанович належав до тих колишніх студентів і гімназистів, які в період Першої світової війни та визвольних змагань стали старшинами (військове звання І. Витановича – четар) і своє майбутнє пов’язували з українською національною армією та з мрією про самостійну Українську державу. Характерні риси цих старшин – глибокий національний ідеалізм, здатність до самозречення, відсутність дрібних особистих амбіцій та високий бойовий дух.

У Львові І. Витанович влаштувався інструктором в українській бурсі, склав іспит зрілості і записався в Український таємний університет, де слухав лекції з історії у професорів М. Кордуби та І. Крип’якевича, з порівняльного слов’янознавства – у проф. І. Свенціцького, з української літератури – у проф. В. Щурата, з філософських основ творчості Пантелеймона Куліша – у Л. Білецького, із загальної педагогіки – у М. Галущинського, з французької та англійської мов – у М. Рудницького та його дружини Марти Рудницької.

І. Витанович брав участь у роботі семінарів, якими керували М. Кордуба, І. Крип’якевич (історія, журналістика), Л. Білецький (література), І. Свенціцький (палеографія). Був членом редколегії “Історичного вісника”, організовував культур-

но-освітню роботу в товаристві “Просвіта” та у студентській громаді, щонеділі виїжджав у приміські села, де виступав з популярними лекціями, давав приватні уроки. Саме у той час І. Витанович зазізнався з відомими економістами Валентином Садовським та Олександром Мицюком.

У 1923 р. І. Витанович поступив на навчання до Львівського університету Яна Казимира. Йому не легко було призвичаїтися до умов навчального закладу: непривітні обличчя адміністрації, чужі професори, студенти, часті погроми євреїв та українців – “гайдамаків”, арешти студентів-українців, брутальні обшуки у їхніх помешканнях – ось що застав він у старовинному навчальному закладі. Спочатку почав студіювати новітню історію, паралельно вивчав французьку мову, згодом свої зацікавлення спрямував на вивчення суспільно-економічної історії і взагалі суспільних наук, зокрема теоретичної економії та соціології.

Важко у той час було домогтися місця для роботи в семінарі, позаяк в університеті з’явилося чимало студентів, які у зв’язку з війною, змушені були перервати навчання. І. Витановичу все ж повезло. Йому запропонували місце в семінарі з новітньої історії спочатку проф. Шельонговський, а згодом проф. Ф.Буяк (Францішек Буяк (1875-1953) – відомий польський історик, економіст та соціолог, професор Львівського університету).

У 1927 р. І. Витанович закінчив навчання в університеті, а у 1928 р. склав державний іспит і отримав кваліфікацію вчителя середніх шкіл. Починаючи з 1927 р. він працював у приватній торговельній школі товариства “Просвіта”. Доступ до державних чи навіть приватних загальноосвітніх шкіл йому був закритий. Влаштувався на вигідну і добре оплачувану посаду, але за межами рідного краю, наприклад, у Польщі. Проте І. Витанович від такої перспективи категорично відмовився. У 1929 р. він склав іспити, а у 1930 р. захистив докторську дисертацію.

Працюючи у торговельній гімназії товариства „Рідна школа”, І. Витанович не полишав наукової роботи. Він підтримував дружні стосунки і тісно співпрацював з проф. Ф. Буяком, який очолював кафедру та інститут при університеті.

Завдяки І. Крип’якевичу та М. Кордобі І. Витанович ще з студентських років почав працювати в комісіях історично-філософської секції НТШ. Значну допомогу в його наукових пошуках надавали В. Гнатюк та директор бібліотеки В.Дорошенко. У 1933 р. І. Витановича було прийнято дійсним членом НТШ. Дехто з його колег вважав, що це було зроблено з метою прив’язати молодого ученого до НТШ і не дати заманити його кар’єрою до роботи у будь-якій польській інституції. Адже було відомо, що проф. Ф. Буяк пропонував І. Витановичу писати габілітаційну працю, хоч добре знав, що доцентом в університеті його не затвердять.

В НТШ І. Витанович розгорнув бурхливу діяльність. Його обирають членом Головного Виділу (на цій посаді він попрацював до січня 1940 р.). Разом з своїм товаришем по торговельній школі Є. Пеленським прилучився до фінансової стабілізації НТШ, використавши для цього зв’язки з кооперативними організаціями. Певний час І. Витанович був заступником секретаря історично-філософської секції, співорганізатором і одним із керівників комісії економіки, соціології і статистики, до якої приєдналися визначні діячі українського кооперативного руху Ю. Павликовський, К. Коберський, С. Храпливий. Він також був організатором комісії нової історії України та її головою.

Педагогічну та наукову роботу І. Витанович успішно поєднував з діяльністю у сфері української кооперації. „Попри свою педагогічну й наукову працю пристав я щиро до нашого кооперативного руху, – писав він, – бо був до того теоретично підготовлений, мав глибоку віру в той суспільний рух і його ідеали, а й змалку мав нагоду знайомитися з ним, навіть мав уже дещо практичного досвіду” [10].

У 1933 р. він опублікував статтю „Брати Смиренки – економісти і визначні українські суспільно-культурні діячі другої половини ХІХ і початку ХХ століть” [11].

Свій нарис І.Витанович присвятив визначним економічним та суспільно-культурним діячам Платону Федоровичу та Василю Федоровичу Смиренкам, які були серед „перших свідомих опікунів і оборонців української справи”. Цукрова промисловість, машинобудування, пароплавання, торгівля, наука, видавнича діяльність, освіта – всім цим успішно займалися Смиренки.

1843 р. фірма Яхненків-Смиренків здійснила сенсаційну технологічну революцію, запустивши перший у Росії паровий пісково-рафінадний завод. Підприємства фірми, що розмістилися біля “Платонового хутора” між Городищем та Млієвом, були оснащені найпередовішою технологією, забезпечені висококваліфікованою обслугою і не поступалися кращим західно-європейським заводам. Успіх Яхненків-Смиренків був вражаючим і спонукав до масової модернізації та розвитку цукроваріння в Україні, яка стала виробляти 3/4 цукру і 4/5 рафінаду від загального обсягу в Російській імперії [12].

Та найбільше вразили І. Витановича нові умови праці, запроваджені П. Смиренком. Як відомо, у Млієві фірма збудувала ціле промислове містечко, (150 будинків), яке було зразком не лише технічної досконалості, а й прикладом вдалого вирішення соціальних проблем. Кожна сім'я мала окремих будиночок із садком та городом; самітні мешкали у гуртожитках. Завод і містечко були оснащені рідкісними на той час газовим освітленням, водогоним. Тут діяли церква Св. Степана, лікарня на 100 ліжок, млин, магазини, бібліотека, 6-ти класна школа, театр, робітнича шадниця.

Високо оцінив І. Витанович діяльність молодшого брата П. Смиренка Василя Смиренка. Останній отримав добру освіту в Петербурзі та Парижі, одружився з дочкою французького емігранта Софії Альбранд, отримав після смерті тестя значну спадщину. На початку 70-х років купив запущену невелику державну цукроварню у селі Сидоровці на Конівщині, взяв чималий кредит і, як зазначає І. Витанович, „...невгнутою волею, працьовістю, знанням цукроварського діла, практичним і теоретичним знанням хімії й механіки він поборов великі труднощі початку... Як інженер був видатним теоретиком і практиком, вмів докладно обчислити всі вигоди й подробиці кожного нового винаходу, але й знав теж свої машини, як „добрий музикант свій інструмент” [13].

Впродовж 25 років В. Смиренко матеріально підтримував журнал „Киевская старина”, фінансував „Раду”, „Громадську думку”, „Літературно-науковий вісник”, допомагав „Родині”, „Товариству допомоги культурі і науки”. На його кошти видавалися твори Т. Шевченка, праці О. Кістяківського, П. Чубинського, М. Драгоманова, М. Коцюбинського.

Через В. Антоновича В. Смиренко фінансував галицькі інституції: журнал „Правда”, наукове товариство ім. Шевченка у Львові та ін. [14].

Загалом, якщо говорити про знаменитий рід Смиренків, то всі вони були національно свідомі, розумні люди, що працювали на Україну. Саме тому їхні нащадки, як вважав І. Витанович, повинні „...бодай назвати іменем Смиренка якої нашої господарської, або виховної установи чи навіть професійної організації, шануючи в той спосіб той великий матеріальний труд, а ще більше той моральний капітал, що нам лишили брати Смиренки – бо ж „заробляти гроші для України” це незвичайна чеснота, це й не абияке геройство, якому теж годиться належна громадянська пошана та гідний тривалий спомин у науку поколінням!” [15].

У 1934 р. І. Витанович видав більшу працю про відомого галичанина – вченого, публіциста та громадського діяча Володимира Навроцького [16].

В. Навроцький народився 18 листопада 1847 р. у селі Котузові на Станіславщині. Після закінчення в 1866 р. у м.Станіславі гімназії поступив на юридичний факультет Львівського університету. Під час навчання в гімназії, а тим більше в університеті, В.Навроцький вів активну громадську роботу, дописував до різних часописів, готував наукові розвідки, що характеризувалися об’єктивністю та глибиною думки.

Характеризуючи суспільно-економічну ситуацію в Галичині в середині ХІХ ст., у час, коли формувався світогляд В. Навроцького, І. Витанович звернув увагу на той прикрий факт, що провідники галицько-українського громадянства, що склалися переважно з духовенства, не зрозуміли до кінця суті революції 1848 р. „Щедрі в своєму національному запалі, добродушні й легковірні, – писав він, – не могли собі дати ради між реакційним австрійським обухом, що раз у раз бив по їх надіях... та краєвид сусідським ковалом, що спритно вміло ухилитися від тих ударів” [17].

І. Витанович характеризував В. Навроцького як дуже здібного, що більше читав і знав за інших, краще орієнтувався в реаліях, щоденного життя, мислив ясніше і чіткіше бачив перспективу. У той же час він, на відміну від своїх товаришів, не вірив у близьку перемогу народу над своїми ворогами, не очікував, що „скоро настане народній гаразд, висохнуть сльози, минеться голод і журба, що всі стануть рівними братами і настане свобода на дорогій Україні” [18]. Тверезий спосіб мислення і глибокий патріотизм допомагав йому відрізнити конструктивні корисні дії від пустопорожньої тріскотні. За словами С. Злупка, В. Навроцький не піддався романтизмові народовців, його не захопило марево соціалістичний утопій. Толерантно ставлячись до першого і другого, він ішов своїм шляхом, що властиво критично мислячим натурам [19].

Найбільш плідним у творчості В. Навроцького І. Витанович вважав період з 1872 по 1877 р. – саме цих п’ять років, коли В. Навроцький, як політично неблагонадійний, знаходився у засланні на Ряшівщині, роки коли він влаштував своє сімейне життя, коли його жорстко переслідувала влада. Саме в цей час В. Навроцький почав збирати матеріали про суспільно-економічні відносини в Галичині і як результат появилася його перша статистична праця. Це була рецензія на працю Владислава Рапацького „Ludnosc Galiciji”, що вийшла у Львові 1874 р. На думку І.Витановича, у цій праці В.Навроцький показав вміння самостійно мислити, досконало аналізувати та узагальнювати цифровий матеріал.

Серію праць В. Навроцький присвятив аналізу складних і заплутаних економічних проблем для того, щоб відкрити очі провідникам народу на „малі справи” та прослідкувати круті дороги „шляхетних захитників народу”, які свою

політичну силу використовували для задоволення власних інтересів. На думку І. Витановича „тими працями зробив Навроцький більше для добра народу; ніж кільканадцять голосів у соймі; до його голосу стало громадянство та й чужинна преса більше прислухуватись, ніж до високопарних промов, навіть коли вони були (в соймі) опозиційні, але звичайно пусті, без основних аргументів. Деякі з тих його праць були основне науково обгрунтовані, повні оригінальних підходів і тверджень, так що неодно з них і досі не тратить своєї наукової вартости, хоч час від часу покидав він у них строго науковий стиль і спокій та переплітав їх гостроюактуальною сатирою публіцистичного характеру” [20].

Зазначимо, що І. Витанович мав на увазі статистико-економічні праці В. Навроцького „Що нас коштує пропінання”, „П’янство і пропінання в Галичині”, „Класові інтереси і інтереси народу”, „Подвійна крейдка”, „Реформа домового податку і “Слово”, „Шляхетні захитники народу”, „Руська народність у школах галицьких”, „Економічна реставрація” та інші.

Як відомо, після важкої хвороби В. Навроцький передчасно помер (16.03.1882 р.). З цього приводу І. Витанович писав: „Так рано зійшов у могилу один з найцікавіших репрезентантів „Молодої Русі”. Вмер молодою людиною, яка зберігала багато потенціональних сил, втрачених і невикористаних для добра рідного народу. Серед труду й злиднів відбувався його ідейний ріст, що багато глибше й ширше обіймав зором українство, як його сучасники. Велика втрата, що смерть перервала отгой розвиток його духовних сил” [21].

Інша публікація І. Витановича в „Кооперативній республіці” – про особистість визначного українського кооперативного діяча Василя Нагірного. В останні роки життя на прохання доньки Софії В. Нагірний написав спогади, які були опубліковані в 1935 р. як додаток до журналу „Кооперативна республіка”. Вступ до „Споминів” написав І. Витанович.

Життєпис В. Нагірного І. Витанович назвав найкращими сторінками історії „Народної торгівлі”, „Дністра”, товариства „Зоря”, Ремісничої бурси, „Сокола”, „Труду”, Народної гостиниці, ідейним батьком і багатолітнім керівником яких він був. Повернувшись у серпні 1882 р. до Галицького краю після десятилітнього перебування на навчанні та практичній роботі у Швейцарії, В. Нагірний змінив на ниві народної праці В. Навроцького та В. Барвінського, які ще молодими відійшли у небуття.

Таким об’єднуючим чинником мала бути, заснована В. Нагірним у 1883 р., Народна торгівля, товариство „Зоря” та інші подібні організації, а також програма суспільно-економічного відродження підготовлена разом з І. Франком і обнародувана на другому руському віче у Львові в 1883 р. Ідеї спілчанства висвітлювалися також на сторінках преси. Зокрема у 1881 р. в газеті „Діло” появилася стаття В.Нагірного „О потребі розвою ремесла в Галичині” (Ч.37), а у 1882 р. знаменита стаття „Як собі люде в нужді помагають” (Ч.77-81). Ще з Цюріху В.Нагірний звертався до провідників народу з проханням припинити просити милостині у Відня , бо „ждати довше на милостиню та писати меморандуми встидно для живучого народу, перейшовшого муки пекельні, а не упавшого під натиском судьби. Будучність наша в наших руках!” [22].

Отже, І.Витанович дуже високо оцінив громадянський подвиг В. Нагірного, який будучи селянським сином, у важких злиднях і поневіряннях здобув високу

освіту. Але не обрав вигідної державної посади, за яку тоді не було важко, а цілком присвятив себе суспільно-господарській праці, мобілізації дрібних, розпоросених економічних народних сил; будучи вихідцем із села, він звернув головну увагу на відвоювання українського міста, так як розумів його значення і провідну роль у новому суспільно-господарському ладі. У змаганнях за українське місто І. Витанович відводить В. Нагірному перше місце у трійці ровесників, до яких зараховує І. Левинського та Р. Залозецького.

26 жовтня 1937 р. відбувся вечір членів товариства „Сільський господар, присвячений 20-им роковинам від дня смерті Євгена Олесницького. Уже традиційно, коли на таких важливих заходах з доповіддю виступив І. Витанович, учений назвав Є. Олесницького одним із найбільших провідників національного життя, найвизначнішим організатором українського села, порівнюючи його з Мойсеєм, який „помер саме перед обіцяною землею, до якої провадив громаду”. Є. Олесницький народився 5 березня 1860 р. у селі Говелів Великий Гусятинського повіту на галицькому Поділлі. Батько — Григорій Олесницький, греко-католицький священник, походив з польського шляхетського роду і виводив свій родовід з XIII ст. Мати — Софія Олесницька (Познанська) походила з давнього галицького священницького роду.

Початкову освіту Є. Олесницький отримав спочатку вдома під наглядом батьків, потім ходив два роки до місцевої школи, згодом продовжив навчання у Тереховлі. З 1870 р. по 1878 р. навчався в польській гімназії у Тернополі, там же отримав перший досвід громадської діяльності, зокрема брав активну участь у роботі товариства „Тернопільська громада”.

Восени 1878 р. Є. Олесницький вступив на правознавчий факультет Львівського університету. Талановитий студент захоплювався також журналістикою і літературною діяльністю, робив перші кроки як перекладач.

Є. Олесницький поставив собі за мету згуртувати навколо себе людей, надати їм допомогу, витворити осередок національної сили, стимулювати ініціативу економічним установам, які би визволили народ „з-під чужих рук і чужих впливів”.

Високо оцінив І. Витанович роль Є. Олесницького, як керівника товариства „Сільський господар”. На думку вченого, в особі товариства останній створив „міцну, свідому своїх станових інтересів корпорацію українського селянства”. Поступово товариство переросло в значну інституцію і заявило про себе, як про головного представника інтересів українських хліборобів. У 1912 р. „Сільський господар” мав уже 90 філій, 1151 гурток (первинна організація), в яких налічувалося 26612 членів. Близько 100 діячів працювало в товаристві на громадських засадах, штатних службовців було лише 15, із них 4 агрономи.

В Є. Олесницькому І. Витанович бачив чесного і послідовного політика, надійного захисника інтересів українського селянства. „До протестаційних промов Олесницького прислухалася тоді вся наша країна, – писав історик, – з запертим відхилом слухали його й ті, проти яких звертав він вістря своїх гострих слів, бо рівного йому бесідника не було тоді на галицькій землі, бо він був геніальним народним трибуном” [23].

Дошукуючись джерел виникнення української кооперації, І. Витанович вдався до аналізу суспільно-політичної атмосфери, що склалася в Україні в 40-их – 60-их рр. XIX ст. Головними ідеологічними документами цієї доби він назвав „Книгу

биття українського народу” – програму Кирило-Мефодіївського братства та Маніфест Головної руської ради в Галичині 1848 р.

Свої концепції федерації і народоправства кириломефодіївці запозичили з глибин рідної історії, але їм не були чужими й ідеї суспільної справедливості тогочасних західноєвропейських утопістів. До таких учених І. Витанович відніс, перш за все, гарячого прихильника М. Фур’є Савича, Т. Шевченка, що був знайомий з московським сен-симоністом М. Данилевським та П. Симиренка, що прославився влаштуванням на Київщині „фаланстера”.

На жаль, Кирило-Мефодіївське братство розгромили. На базі „Основи” в Петербурзі свідомі українці створили невеличку громаду. Згодом „Громади” виникають у Києві, Полтаві, Харкові, Чернігові. Вони організують недільні школи, видають популярну літературу, ведуть пропаганду за визволення селян із кріпацтва. „Та скоро виявилось, - зауважив І. Витанович, – що сама „золота воля” не принесла всього готового, не створила „раю”. Тоді саме народне господарство нашої країни стало проявляти перші ознаки капіталістичного ладу з його загрозливими формами. Селянство виходило „на волю” з малими наділами землі, економічно й суспільно не зорганізоване, переобтяжене викупними та державними податками. Лихвар і звичайно чужинець посередник-торговець втискався в українські села й містечка та вводив хаос і нужду при переході від натурального господарювання до вищих форм господарського обороту” [24].

Отже, український кооперативний рух був, на думку І. Витановича, складовою частиною національного відродження і визволення. Його коріння виходило з глибин національної традиції, його ідеали тісно переплетені з національними ідеалами.

Вивчаючи історію української кооперації, І. Витанович не міг не згадати Олександра Русова (1847-1915) та його статистичної школи. „Для кооперативних діячів його праця була важливою підставою, – зазначав історик, – адже без попереднього практичного пізнання економічних стосунків, без порівняльних зведень і цифрових ілюстрацій про соціальні групи і явища на даній території годі братися до кооперативної організації” [25].

З другої половини 30-х років І. Витанович активно співпрацював з „Господарсько-кооперативним часописом”, який був заснований за ініціативою ідеолога української кооперації у Східній Галичині Юліана Павликовського. 13 травня 1934 р. опублікував першу свою статтю „Кооперативи праці і господарські можливості”. У ній йшлося про роль і місце української інтелігенції в розвитку кооперативного руху. На думку І. Витановича, суспільно-господарські відносини були обумовлені не лише природою, наслідком історичної еволюції, а й у великій мірі тогочасними політичними обставинами. Вони, за його словами, „вимагають від нас не лише багато волевої напруги, фізичного й морального здоров’я у підході до їх розв’язки, й корисної для нації розбудови; вони вимагають від нас теж інтелігенції і незвичайної громадської солідарності” [26].

І. Витанович був переконаний у тому, що „всі безробітні, усякої професії... скорше найдуть працю й справедливу заплату за неї лише в своєму кооперативному гурті, ніж бучись на всі боки самопас. Кооперативи праці — це випробована в культурному світі форма об’єднань умових і фізичних робітників для спільного добра. А всіх тих, що шукають лекцій, ждуть на посади, шукають протекцій,

впевною, що далеко цікавіше й з більшою для них самих і народу користю буде, якщо візьмуться плекати рослини, сортувати товар, студіювати ринки збуту, шукати покупців, організувати лічбу, а інтелігенція їх при тому далеко більше вигостриться, радість життя збільшиться та суспільний організм і учасники тих змагань зміцняться” [27].

У статті „Кооперація на межі поступу і традицій” (травень 1937 р.) І. Витанович спробував порівняти суспільне становище українського народу та народів західноєвропейських країн і зробив висновок: 80 % українців живуть з хліборобства, тоді як у Німеччині — 30 %, у Бельгії — 19 %, в Англії — 8,5 %.

Швидка урбанізація західноєвропейських країн породила, звісно, чимало гострих соціальних проблем. Це й нестача достатньої кількості продуктів харчування та сировини для промисловості, це безробіття значної частини населення, це неймовірні багатства невеликої групи людей і злиденність мас. Міста, за словами І. Витановича, стали „нервовими міжнародними зборищами”, в яких люди, об’єднані лише механічно, позбавлені у взаємовідносинах глибших почуттів, характерних для спільної родини.

Перед українцями І. Витанович бачив зовсім інші завдання: „Ми шляхом господарської розбудови стараємо створити собі підвалину всебічної незалежності свого існування від чужини, розбудовуємо себе суспільно, щоб не бути лише хлопським народом, зняти надмірний тягар з перелюдненої землі, хочемо самі себе обслуговувати у всіх наших особистих і суспільних потребах. Виходимо з села, обміщанюємося, та мусимо позір мати, щоб обміщанюючись не затрачувати того, що нас досі зберегло, як суцільну націю” [28].

У січні 1939 р. І. Витанович опублікував надзвичайно цікаву статтю „Відки бере свою силу український кооперативний рух?”, у якій намагався обґрунтувати деякі кооперативні принципи. Кооперативний рух, устремління до співпраці й самопомогі виникає, на його думку там, де людина зберегла ще почуття гідності, віру у власні сили й перемогу тих ідей, які забезпечували гідне буття.

Кооперацію І. Витанович назвав духовним протестом суспільної природи людини проти хижацького самолюбства, проти фізичного насильства сильнішого над слабшим, це віра в правду й справедливість людини, яка не позбавлена людської гідності й духовних чеснот, зокрема найвищої з них — любові до ближнього.

Якщо в умовах капіталізації праця стає для людини важким ярмом, а більшість її плодів забирає бездушний капітал, то в кооперативній співпраці людська праця, що будується на добровільній основі набирає іншого значення. Тут усі, хто трудиться самі для себе: й підприємці, й купці, й банкіри самі розподіляють напрацьоване добро. У цьому полягає найбільша цінність кооперації.

Він закликав не довіряти тим, хто рвався до керівництва громадськими справами, на кожному кроці заявляв про свою любов до України, але ділом цього не показував. За словами ученого, „Виявляти любов до ближнього треба чинно, ділом, кожночасно і по порядку, почерез власну родину, найближчу громаду, Батьківщину” [29]. Солідаризуючись з визначним теоретиком кооперації Ш. Жідом, який вважав, що хто хоче перемінити світ, повинен починати від власної хати, І. Витанович був переконаний, що й наша кооперація не може оминати національних ідеалів і устремлінь, бо вона бере з них силу. „Ніяка нація не міцна від зовнішньої сили, а від

себе самої, з свого Духа, що росте з почувань і надбань цілих поколінь, а творить його не самопевність економічно й фізично сильних, ні розпука слабих, а одно згідність солідарних” [30].

Великою перешкодою національної солідарності І. Витанович вважав неупорядкованість суспільно-економічних відносин. Змінити й упорядкувати їх не можна швидко політичними чи адміністративними методами або ж фізичною силою. Потрібне довготривале й терпеливе виховання і знову ж таки не гаслами і закликами, а прикладом конкретних справ.

Українська кооперація, зазначав І. Витанович, знала багато різних форм самопомоги та співпраці, незважаючи на вікову неволю, берегла глибоке почуття правди й справедливості. Але в тогочасних суспільно-економічних умовах для порятунку обездолених прошарків населення не вистачало уже ні християнського милосердя, ні добрих традицій сусідської самопомоги наших предків. Наші добрі традиції потрібно було доповнити чужим досвідом новітніх кооперативних правил, які застосовувалися в господарському поступі уже в наші часи.

Ще з студентських років І. Витанович контактував з визначними ученими, професорами Української господарської академії (УГА), з 1935 р. Українського технічно-господарського інституту (УТГІ) в Подєбрадах (Чехословаччина) В. Садовським, О. Миццоком, Л. Шрамченком, В. Доманицьким, посилав їм різні матеріали, книги, рецензував їхні праці, писав лекції для заочного навчання в УТГІ. Керівництво західноукраїнської кооперації передавало через І. Витановича в Чехословаччину та і інші наукові осередки за кордоном стипендії студентам та професорам.

З захопленням і гордістю згадує І. Витанович співпрацю з Юліаном Павликовським (1888-1949), який на провідну роль в українському кооперативному русі вийшов у 1917 р., після смерті Є. Олесницького. Ю. Павликовський став своєрідним посередником між досвідом попередньої генерації, яка його виховала та ентузіазмом нової, що повернулася з війни. У міжвоєнний період останній був архітектором кооперативного будівництва, а у воєнні роки — відважним захисником української кооперації, її моральних і економічних вартостей. Проте найбільше чим прислужився народові Ю. Павликовський була розбудова РСУК. У цей проект він вклав багато праці, знань і досвіду, з ним пов'язані його найглибші ідейні пошуки і радісні переживання. За словами І. Витановича, Ю. Павликовського важче було любити, але кожний мусів шанувати за його знання і відданість кооперативній справі [31].

„Щирим духом” нашого (кооперативного — С.Г.) руху називав І. Витанович Остапа Луцького (1883-1941). У лютому 1928 р. останнього обирають начальним директором Ревізійного союзу українських кооперативів у Львові. На цій посаді він перебував 12 років. Це був період найінтенсивнішого розвитку кооперації на теренах Західної України, у чому була велика заслуга О. Луцького. Як зазначав І. Витанович: „Це був вклад не тільки в матеріальну розбудову буйного розвитку західно-української кооперації до 1939 р. його заслуга — це головно ідейний вклад його творчого запалу, щирої і глибокої віри в зміст ідеології українського кооператизму, що непоборним чинником наших національних змагань перемагав хоч які супротивності” [32].

Добрі стосунки склалися з редактором „Кооперативної республіки” та одним із організаторів Вакаційних курсів РСУК у Львові Карло Коберським (1890-1940). Темпераментний і принциповий кооперативний публіцист належав до засновників львівських кооперативів „Зоря”, „Комета”, „Базар”, популярного видавництва „Самоосвіта” та інших організацій, автор ряду праць, зокрема популярного „Буквар’я кооперації”.

З Андрієм Жуком (1880-1968) І. Витанович співпрацював в Товаристві українських кооператорів, яке, як ми уже відзначали, у 1938 р. урочисто відзначило 30-річчя творчої праці в кооперації.

Творча праця на ниві кооперації пов’язувала І. Витановича й „з розумним і правдивим” Михайлом Корчинським (1885-1937), який за оцінкою професора О.Шульгіна „знав закон і любив право”, був не лише практичним правником, а й філософом права, людиною з яким розумом, „завжди відкритим до всякого знання, до розуміння життєвих процесів... лицар права і чести, патріот і державник” [33].

Одна з найяскравіших постатей в історії кооперативного руху в Західній Україні, директор товариства „Сільський господар”, редактор Агрономічного вісника й Енциклопедії сільського господарства Євген Храпливий (1898-1949) доводився І. Витановичу кумом. „Його думка й діяльність, — писав про Є. Храпливого І. Витанович, — багатогранна участь в громадсько-економічних змаганнях на Західній Україні між двома війнами записані між найкращими здобутками тогочасного національного здвигу” [34].

Хрещеним батьком дочки І. Витановича Ріти був автор картограми розміщення українських кооперативів у п’яти воєводствах української території, що перебувала у Польській державі, шкільний товариш Ігор Федів. „З милою Талею і сином Богданом, моїм похресником — Ігор — хресний батько нашої Руги — була це найближча нам родина, нині в Монреалі, в Канаді, з якою лучать нас милі спомини й щиро — дружні незабутні взаємини” [35] — згадував І. Витанович.

І. Витанович був відомим у Львові громадським діячем, брав активну участь в роботі багатьох громадських організацій. Так, співпрацюючи з товариством викладів імені Петра Могили, він об’їхав Львів і його околиці, виступаючи з доповідями на злободенні соціально-політичні та економічно-кооперативні теми.

Частим гостем був учений в товаристві ремісників „Зоря”, Товаристві українських купців і промисловців, співробітничав з журналом „Торгівля і промисел”, редактором якого був „благородна душа, знаменитий економічний публіцист й великий ідеаліст В. Нестерович” та його брат Д. Несторович. І. Витановича добре знали в товаристві „Обнова”, в товаристві української молоді „Орли”.

Свої статті він друкував в пластових виданнях, у „Дзвонах”, які редагував Петро Ісаїв, в „Меті”, яку редагував „знаменитий, щиро поважний” Михайло Добрянський, у виданні товариства Просвіти, „Життя і знання”, у якому редактором був „чудесний дядя” Василь Сімович.

У 1938 р. І. Витановича було призначено директором кооперативного ліцею. Разом з ним в навчальному закладі працювали Є. Пеленський, Т. Білостоцький, М. Придун, Ф. Свістель, Р. Ільницький, М. Кулицький, М. Роздольська та М. Рудницька.

І. Витанович належав до кагорти українських кооперативних діячів, які спричинилися до створення організації, метою якої було вивчення сутності

кооперації, її місця і ролі в історичному та економічному процесі, пропаганда кооперативної ідеї та наукових знань про кооперацію. Йдеться про Товариство українських кооператорів, історія якого бере початок від 6 травня 1933 р. Саме тоді у приміщенні Ревізійного Союзу українських кооперативів відбулися підготовчі збори майбутнього товариства, які скликала дирекція РСУК.

Основні засади статуту організації полягали в наступному: 1) товариство поширює свою діяльність на всю територію держави; 2) осідком товариства є м. Львів; 3) метою діяльності товариства є пропаганда кооперативної ідеї та наукових знань про кооперацію; 4) члени товариства вивчають теоретичні та практичні проблеми розвитку кооперації, для чого використовують кооперативну пресу, науково-популярну літературу, проводять науково-практичні конференції, організують бібліотеки, читальні зали тощо. 9 червня 1933 р. статут Товариства українських кооператорів було направлено до Львівського воєводського управління для реєстрації [36]. З того часу пройшло майже три роки і лише в лютому 1936 р. його було зареєстровано [37].

13 червня 1936 р. в приміщенні РСУК (вул. Міцкевича, 12) відбулися установчі збори Товариства, на яких були присутніми 67 осіб, із яких 10 – засновники. Це визначні діячі українського кооперативного руху К. Левицький, О. Луцький, Ю. Павликовський, І. Витанович, Й. Раковський, Д. Коренець, К. Коберський, А. Жук, І. Мартюк та З. Рудик.

„Кооперативна республіка” повідомляла, що „це Товариство сповнюючи службу подібну до тої, яку робило товариство „Наша кооперація” у Києві у 1910-1912 рр., або польське „Towarzystwo Kooperatystow” повинно стати ідейним осередком цілого нашого спілчанського руху.

Один з найактивніших членів ради Товариства І. Витанович зазначав, що ТУК гуртувало теоретиків і дослідників кооперації та практичних кооператорів, влаштовувало доповіді на кооперативні теми для освічених прихильників кооперативного руху та для працівників кооперативних установ; готувало програми кооперативних свят. В програмі діяльності Товариства було також видання серії монографій і збірників з історії української кооперації, присвячених її видатним представникам, праць на актуальні суспільно-економічні та кооперативні проблеми”.

У 1938 р. Галицька українська кооперативна громада з ініціативи Товариства українських кооператорів урочисто відзначила 30-річчя літературно-кооперативної праці А. Жука. З цієї нагоди 2 січня відбулися урочисті збори товариства, які відкрив директор РСУК О. Луцький. Слово про А. Жука виголосив І. Витанович. У лютому цього ж року доповідь була надрукована у „Кооперативній республіці”. Згодом стаття „Андрій Жук (Ільченко) кооператор-громадянин” вийшла окремим виданням, у якому учений проаналізував одинадцять праць та п’ять статей А. Жука.

І. Витанович, який був першим біографом А. Жука, стверджував, що рід Жуків займався чумакуванням і, очевидно, саме це сприяло виробленню в характері юного Андрія схильності до співпраці, соціальної відповідальності, ініціативності та наполегливості. Такі особистості, як М. Порш, О. Русов, В. Дорошенко, С. Петлюра, В. Леонтович, М. Міхновський, Д. Антонович, С. Єфремов, В. Винниченко мали значний вплив на формування характеру А. Жука. Його активна революційна

діяльність у Полтаві, Лубнах, Харкові, Києві та інших містах Наддніпрянщини привертала увагу поліції, і А. Жук змушений був виїхати в Галичину.

У Львові А. Жук став одним з провідних діячів українського кооперативного руху. До роботи в кооперації його залучив К. Паньківський, тодішній директор Крайового союзу кредитового – спілки українських кредитних товариств Галичини та редактор кооперативного журналу „Економіст” (виходив з 1904 р.).

У 1908 р. з'явилася перша стаття А. Жука під назвою „Дорожнеча життя і кооперативи”. Наслідком кооперативних студій стали і наступні його публікації: „Кооперативні конгреси в Європі”, „Кооперативний з'їзд в Москві”, „Міжнародна організація кооперативів”, „Роль жінки в кооперативному русі в Англії”. 1908 р. львівська газета української соціал-демократичної партії „Земля і воля” помістила велику працю А. Ільченка (Жука) „Про кооперацію”.

Разом з К. Паньківським А. Жук займався виданням серії праць „Економічна бібліотека”, до якої включив і власні праці „Молочарські спілки в чужих краях і у нас” (1910) та „Про заснування спілок” (1910). Він активно публікувався також в „Економісті”, „Самопоміч”, в часописі „Діло”, подаючи, як правило, огляди економічного та кооперативного життя Європи і краю, видрукував своє ґрунтовне дослідження „Українська кооперація в Галичині” (1913).

Особливу увагу І. Витанович звернув на працю А. Жука „Про кооперацію” за її „викінченість”, за намагання якнайширше охопити проблеми кооперативної справи на тлі економічного розвитку. Водночас, учений не міг не зауважити, що бачення кооперації у А. Жука соціалістичне, що кооперативний рух останній трактує як одну з форм робітничого руху, „призначаючи виключну вагу її в організації мас споживачів, як засіб класового єднання й підготовки матеріальної бази майбутній соціалістичній революції”.

У 1939 р. в „Календарі для всіх” І. Витанович опублікував невелику статтю „Кость Паньківський й українська довоєнна політична еміграція в Галичині”, в якій охарактеризував діяльність одного з найбільш яскравих громадівців Галичини другого покоління. Від 70-х років XIX ст. і до Першої світової війни К. Паньківський був, за свідченням І. Витановича, одним з найвидніших співучасників цього процесу, до якого доклав багато жертвовної праці і важко зароблених грошей. К. Паньківський, який народився 1855 р. в с. Ришкова Воля, був сином лемківського пароха, закінчив гімназію в Перемишлі, за свої політичні погляди був виключений з духовної семінарії, якою опікувалися москвофіли, у Відні закінчив Вищу агрономічну школу. Неприйнятий на державну службу мусів важко заробляти на хліб у приватних установах та ще й утримувати молодших сестер і братів, які після смерті батька залишилися на його утриманні.

„Безпримірний книголюб, видавав власним коштом українські книжки й журнали, листівки, образи, бюсти заслужених українців, не зневірювався, що рідко коли їх розпродаж і пренумерата покривали його власні кошти, більшість розсилає безплатно гімназійним громадам по краю, засновував з них бібліотеки у Львові (м. і. бібліотеку „Просвіти”, Наукового т-ва ім. Шевченка), передавав на Наддніпрянську Україну, на Закарпаття й з того то знали його по всіх українських землях і закордоном на еміграції як щирого й доброго все українця, для якого українській справі й народній роботі не було кордонів, ні вузьких загумінок, ні чужих доктрин та

орієнтацій” [38], – так охарактеризував І. Витанович визначного кооператора і громадського діяча К. Паньківського.

Після того, коли в 1914 р. Львів зайняли російські війська, К. Паньківський залишився обороняти „Просвіту”, кооперативні організації, він перший передав до Києва, С. Єфремову повідомлення про те, що діється в Галичині, про політичні наміри галицьких українців, про арешт митрополита А. Шептицького, про формування Українських Січових Стрільців тощо. Царські жандарми дуже швидко викрили діяльність К. Паньківського, арештували, допитали і вивезли його як заложника до Києва, де він в листопаді 1915 р. помер [39].

В половині тридцятих рр. XIX ст. українське громадянство в Західній Україні відзначало тридцятиліття кооперативного руху в Галичині. В Товаристві українських кооперативів тоді виникла думка видати серію історичних нарисів про піонерів українського кооперативного руху, зокрема, про М. Туган-Барановського, Г. Галагана, братів П. та В. Семиренків, В. Навроцького, М. Левитського, В. Нагірного, В. Доманицького, Є. Олесницького, І. Петрушевича, К. Паньківського та інших.

Серед нарисів, які взявся написати І. Витанович, значилося ім'я К. Паньківського. Товариство українських кооператорів здало працю І. Витановича до друку літом 1939 р. Проте Друга світова війна і радянська окупація не дали можливості видати книгу. До того ж загубився її рукопис. „Аж 1947 р. на еміграції в Німеччині якась добра душа без подання свого імені надіслала мені враз з іншими моїми матеріалами, приготовленими свого часу до друку, теж і копію моєї монографії про К. Паньківського” [40] – згадував І. Витанович.

Історичний нарис про К. Паньківського видало 1954 р. в Нью-Йорку Товариство українських кооператорів.

„Читаю прекрасну працю д-ра Іллі Витановича, і бачу, як вірно змальована в ній світла постать сл. п. Костя Паньківського, – писав у передмові до праці Лука Мишуга. – Бачу Покійного наче живого і наче чую його слова, передані в книжці. Так Він до нас раз-у-раз промовляв в обідні пори, як тільки траплялася якась нагода до цього. Чеснота і мораль та пошана до праці – були в нього завжди на першому місці!” [41].

„Невеликий ростом, не надто міцного здоров'я, сивий як молоко, дідусь-добряга, з молодечим, бадьорим лицем, опановуючи притаєну енергію, задивлений звичайно голубими, розміряними очима кудись у далечінь, наче безустанно снував любу думку про красу й силу рідного народу, повний віри в успіх його змагань і щастя. Обличчя його переходила на других, що з ними він працював і маломовно ділився думками. На вулиці здалека можна було його пізнати по гарно мережаній, народній сорочці з книжками під пахом” [42] – так писав про нього в посмертному спогаді Сергій Єфремов.

Серед кооперативних діячів І. Витанович виокремлював К. Паньківського за те, що практичну роботу останній завжди „одушевляв своїм глибоким, щирим ідеалізмом, як головну ціль кооперації вказував передовсім удосконалення людини, в кооперації бачив не лише кращу форму господарського поступу, але й школу індивідуальної і громадської моральності” [43].

В українській та й в зарубіжній історіографії завжди багато уваги приділялося проблемам історичної методології М. Грушевського. Початки сучасних

підходів до цього питання сформувавши ряд учених, серед яких І. Витанович. У 1935 р. він написав статтю „Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч”, у якій проаналізував теоретичні основи історичної концепції ученого [44]. Оцінюючи значення наукової творчості вчителя М. Грушевського В. Антоновича, І. Витанович зауважив, що український науковий рух утверджувався попри усі заборони передусім завдяки популяризації стародавніх пам'яток української історії та культури. Лідер цього руху В. Антонович не лише сам досліджував українську історію та культуру, а й заохочував до цього своїх учнів, серед яких найталановитішим був М. Грушевський. В. Антонович прагнув „дати змогу учням пізнати, шляхом позитивної аналізи, генетичний розвій життя рідного народу, вглибитись не лише в його поезію, а й у будень – прозу, пізнати всі чинники, що формували його історію, пізнати все так, як було, так, як ставалося” [45].

Призначення 28-річного Михайла Грушевського на посаду завідувача кафедри всесвітньої історії (для Європейського Сходу) Львівського університету І. Витанович розцінив, як „великий здобуток політичної боротьби галицьких українців і об'єднаних зусиль Галичини з Наддніпрянщиною”. На його думку, „двадцятилітня науково-громадська діяльність М. Грушевського в Галичині, це найбагатша доба в його науковій роботі, найкраща картина в заслугах для всенародної ідеї. Він щойно вчинив з Галичини український П'ємонт, національним змаганням дав наукові підстави та з історичної традиції визначив ясно шляхи у майбутнє нації” [46].

М. Грушевський так високо підняв українську науку, що найбільше його дітище – Наукове товариство імені Шевченка в науковому світі визнавали нетитулованою академією наук. Крім цього, свій організаторський хист учений присвятив таким українським культурницьким установам як „Просвіта”, „Рідна школа”, „Учительська громада”. Реформувавши літературно-громадський журнал „Зоря” в „Літературно-науковий вісник”, М. Грушевський проявив себе не лише як маститий учений, а й як темпераментний критик, публіцист-політик і взагалі як громадянин-патріот, що цікавився долею рідного народу. „В яких справах не забирав тоді голосу Грушевський! – захоплювався І. Витанович. – Тут друкувалися його статті й про аграрне питання, в обороні українства в Росії, далі – критика галицької політики, огляди культурних і суспільно-політичних європейських новин, наукові й політичні полеміки, статті на організаційні теми наукового, культурного й громадського життя” [47].

І. Витанович характеризував М. Грушевського, передусім як скептичного і обережного позитивіста. Кожне джерело, яке досліджували інші, або ж щойно віднайдене джерело він піддавав суворому аналізу. Нерідко уже перевірені факти учений залишав „відстоюватися”, не поспішав робити загальні висновки. Упорядкований матеріал часто формував в ясний образ, не схематизуючи його, не спрощуючи штучно, щоб не підганяти під свої суб'єктивні погляди. В політичних акціях дошукувався суспільно-економічних, релігійно-моральних складових, слідкував за перевагою тих чи інших, так, як це робив справжній соціолог.

Методологія й історіографія М. Грушевського, на думку І. Витановича, була, на думку І. Витановича, результатом поєднання впливів етичного позитивізму й радикально-народницького світогляду. Цей світогляд М. Грушевський поклав в основу схеми історії України, творцем якої був. Він перший відділив український

історичний процес від російської схеми, науково довів, „що не може бути общеруської історії, так як не має общеруської нації”.

У 1938 р. для 156 тому історично-філософської секції НТШ у Львові на пошану М. Грушевського за редакцією І. Крип'якевича І. Витанович написав статтю „Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського” [48]. Проте, після встановлення у вересні 1939 р. в Західній Україні радянської влади та ліквідації НТШ, матеріал Збірника було конфісковано [49]. Наукова спільнота змогла ознайомитися з ним майже через тридцять років. У першому номері журналу „Український історик” було вміщено названу статтю І. Витановича.

Використовуючи різноманітні джерела М. Грушевський уже під час написання I-III томів Історії України-Руси відмовився вкладати факти українського суспільно-господарського розвитку в рамки пропонованих соціологами, істориками, економістами та істориками права універсальних схем. Надзвичайну обережність щодо схематизації історії І. Витанович вважав характерною прикметою М. Грушевського. Саме тому джерела про господарську і суспільну еволюцію родово-племінної, а згодом і історично-державної княжої доби він узагальнював лише аналітично-описовим способом. Ні український матеріал, ні матеріали зарубіжних архівів не переконували М. Грушевського у тому, що можна прийняти якусь одну одвічну і універсальну схему розвитку сімейних форм. Часто він бачив нез'ясовану складність соціальної еволюції на початкових стадіях, яка формувалася під впливом багатьох факторів.

І. Витанович прослідкував ставлення М. Грушевського до більшості соціологів у питанні переходу від племінно-родового до класово-державного стану. Учений схилився до думки, що бездержавного життя людини власне не існувало ніколи, у всякому разі в історії не можна зафіксувати переходу зовсім бездержавного і безправного людського колективу в державне правове життя, ... „бо і в життю відокремлених родин ми стрічали почуття права на певну територію, докладно означений круг осіб, обнятих групою, підпорядкування членів родини чи групи найбільш здібному чи сильному її членові і певний обичай, який нормує поведіння групи. Але в життю племені ми бачимо виразно все те, що вважається прикметою держави взагалі” [50].

Та найкращими працями М. Грушевського, методично вивіреними, опертими на власних архівних матеріалах, які творили основу його оригінальної, самостійної наукової роботи, І. Витанович, якого О. Пріцак назвав добрим знавцем справи [51], вважав відомі монографії з суспільно-економічної історії та низка дрібніших праць, що лягли в основу V-VI та інших томів Історії України-Руси. Ці праці вводили читача у методичну лабораторію історичних досліджень М. Грушевського, від них розпочиналася наукова діяльність ученого.

Соціальний мир в національному організмі М. Грушевський оцінив як позитивний чинник розвитку соціальної солідарності, а не класової боротьби чи боротьби „народу й влади”. Антагонізм князівсько-дружинного і громадянського елементу прийшов згодом, коли у взаємовідносини включилися чужі етнічні і культурно-правові елементи, коли князь з дружиною щораз більше відчужувалися від громади, з якої вийшли і коли створювали собі нову, відмінну від громади, сферу культурно-економічних інтересів. Співпраця віча з князівською владою була

ідеальною гармонією, якій М. Грушевський надзвичайно симпатизував, бо вважав, що це зміцнювало державу.

У так званому русі „татарських людей” головну роль М. Грушевський відводив сільському елементу. На відміну від нього І. Витанович вважав, що у цьому процесі значнішу роль відіграв більш розвинений міський елемент, який „борикався у звуженому нагло районі торговельних і взагалі господарських відносин; до того національний склад українських, головню переважно подніпровських міст одержав в половині XIII ст. дещо чужої домішки, яку в часі різних пертурбацій не вespі асимілювати. Вона не шукає господарського контакту, байдужа до оборони не своєї землі, стоючи на чолі спрагненої мирних умов, збіднілої в війні, міської громади. Взагалі економічним моментом, поглибленим докладнішими дослідями, можна б мабуть більше вяснити, як це вдалося Грушевському, який, хоч незвичайно пильно збирає дані про торгівлю в княжій добі – й це найновіша в нього сторінка з історії українського народного господарства – та якось не шукає в тому матеріалі причинових факторів впливу на внутрішнє суспільне й політичне життя української держави” [52].

У працях про XVI-XVIII ст.ст. М. Грушевський рідше вдавався до гіпотез, натомість виступав аналітиком внутрішньої історії. При цьому враховував як зовнішній, так і усі інші чинники, що могли мати вплив на розвиток українського життя. На думку І. Витановича, М. Грушевський був непересічним ерудитом в археографічній роботі про що свідчили хоча б його праці про барську шляхту і галицьке селянство [53].

Заслугу М. Грушевського І. Витанович бачив у тому, що він у своїх працях сформулював головні напрями соціально-економічного процесу. Так, суспільно-економічна еволюція першої доби української історії характеризувалася двоїстістю – наявними були громади і князівсько-дружинна влада, розвивалася торгівля та формувалася купецько-боярська верства, яка поступово еволюціонувала у великоземельну верству.

Друга доба характеризувалася зміщенням ваги економічного життя з міста в село, утворенням привілейованої вищої верстви і економічним поневоленням цієї верствою народної маси. Чужі польські і німецькі впливи на українське суспільне життя загострили не лише соціальні, а й національні протиріччя; на національно-релігійній основі об’єдналися українські суспільні верстви проти привілейованої чужонаціональної меншості.

Третя доба вирізняється козацьким рухом, який виник на засадах самооборони во ім’я народних ідеалів справедливості.

Державність (політичність) була у М. Грушевського головною ознакою нації, мірилом її суб’єктивної активності; етапи сили й слабкості цієї ознаки були підставою для історичної періодизації ученого. На це, зокрема, звернув увагу О. Прицак у своїй ґрунтовній праці „Історіософія Михайла Грушевського” [54].

Характеризуючи методологію М. Грушевського, І. Витанович, вважав, що той у своїх поглядах проходив еволюцію, не втрачаючи очевидно, всього, що успадкував від свого учителя В. Антоновича. Таку ж думку висловив Б. Крупницький, який вважав, що дотримуючись народницького світогляду, М. Грушевський „час до часу завертав до державницького погляду щодо українських історичних подій” [55].

Певний вплив на наукову творчість М. Грушевського мала київська історично-правнична школа на чолі з М. Владимирським-Будановим, у меншій мірі – київська історично-економічна школа, якою керував І. Лучицький.

До поглиблення методології М. Грушевського спричинився відомий не лише в Росії, а й в усьому науковому світі вчений-соціолог М. Ковалевський і такі, за визначенням І. Витановича, неокантіянці, етичні позитивісти як, М. Туган-Барановський і Б. Кістяковський, які намагалися поєднувати позитивні методи дослідження конкретного історичного матеріалу з завершеністю етичної оцінки фактів соціальної еволюції. Відомо, що М. Туган-Барановський близько стояв до українського наукового руху, провідником якого був М. Грушевський.

Очевидно, І. Витанович не був єдиним, хто прискіпливо досліджував наукову творчість найбільшого історика України М. Грушевського. Протягом другої половини ХХ ст. з'явилася низка статей, монографій, у яких висвітлювалися різні аспекти наукової діяльності ученого Авторами цих праць (виокремимо найважливіші) були Л. Винар [56], О. Оглоблин [57], Ф. Сисин [58], О. Домбровський [59], О. Прицак [60], М. Андрусак [61], Л. Зашкільняк [62], В. Тельвак [63], А. Атаманенко [64] та ін.

Заслуга І. Витановича полягала в тому, що він був першим, хто ґрунтовно проаналізував історико-теоретичну спадщину М. Грушевського. Підходи І. Витановича були, на думку О. Прицака, першим в історіографії систематизованим аналізом історіософії М. Грушевського, що мав значний вплив на подальші оцінки творчості видатного історика [65]. За словами дослідника історико-теоретичної спадщини М. Грушевського В. Тельвака, „значення статті І. Витановича, що стала хрестоматійною, полягало не тільки в тому, що у ній вперше окреслено особливості теоретичної конструкції М. Грушевського, але й у тому, що, відмовившись від ідеологізації спадщини історика, автор спрямував вивчення його історіософсько-методологічних поглядів в академічне русло. Безперечно, деякі положення статті І. Витановича, що була написана понад півстоліття тому, сучасними дослідниками ставиться під сумнів (наприклад, теза про вирішальний вплив народництва на теоретичні погляди М. Грушевського), проте неослабна полеміка з його поглядами лише підкреслює цінність праці вченого” [66].

У 1936 р. у „Календарі для всіх на 1937 рік” І. Витанович опублікував статтю „На порозі новітнього українства. Від сердешного до позитивного українства” [67], у якій поставив за мету показати літературне, політичне та суспільне відродження галицьких українців, в часи реакції, що наступила після 1848 р., політиканство старших і сентиментальне українофільство молодих в 60-х рр., занепад та економічну руїну народних мас, формування народовецького руху в 70-х рр., охарактеризувати піонерів „органічної праці” В. Навроцького та В. Барвінського.

Українське національне відродження в Галичині у 80-х рр. входило, на думку І. Витановича, у третю фазу розвитку. Перше літературне та ідейне відродження 30-х рр. підготувало маніфест Головної Руської Ради 1848 р., відродило політичну думку. Після другого етапу розвитку національного відродження 1848 р. наступила перерва. За образним висловом І. Витановича, на зміну весняних надій 1848 р. прийшла захмарена осінь австрійської реакції 50-60-х рр., а разом з нею апатія невеличкої групи української, переважно духовної, інтелігенції та незадоволення

селянських мас невдалою боротьбою за ліси і пасовиска, яку національний провід не зумів використати для масової організації села.

Проте саме в добу упадку і жорстокого гніту зародився новий рух, який вивів галицьких українців „на нові стежки”. За твердженням І. Франка, інтенсивність, масовість і глибина цього руху були більшими, ніж коли-небудь протягом нашої історії. Цей рух, що був виявом інстинкту самооборони захопив широкі маси молодого народовської інтелігенції, селянства і решток міщанства. Наступив, за висловом І. Витановича, перехід від „сердешного”, сентиментального українства, до позитивного, в основу якого була покладена праця для народу, або, як її називали молоді народовці – органічна праця. Її завданням було всебічно підготувати увесь національний організм до самостійного життя.

Успіх в організації економічної самопомогі зміцнювала віру у власні сили, була основою для культурного й політичного розвитку. “Це не був, як дехто каже, опортунізм, втеча від політики, – писав І. Витанович, – це був власне гарт і мобілізація сил, як це згодом показалося” [68]. Така праця захоплювала широке коло представників народовського табору, які нерідко вважали, що вона важливіша, ніж “битися за кількість послів у соймі”. Частіше лунали голоси про те, що необхідно перестати моралізувати народ, бо він і так моральніший від інших, з книжок зникали докори щодо його лінивства та інших вад.

Якби там не було, у розвитку українського суспільного життя в Галичині відбувся рішучий поворот. За словами І. Витановича, він був наслідком внутрішніх процесів, природним етапом відродження, характерним і для інших націй.

Отже, на дитячі та юнацькі роки І. Витановичу випала не легка, але цікава доля. З одного боку, мізерні сімейні статки, постійне безгрошів'я, воєнне лихоліття, втрата найрідніших людей – батька, а з іншого – виховання у сім'ї, у колі рідних та близьких, у Рогатинській гімназії на традиціях християнської моралі, поваги до старших, до національних традицій, рідної мови та культури, спілкування з визначними сучасниками, гартування характеру в УСС, УГА, здобуття доброї освіти в Таємному та Львівському університетах. Усе це мало вирішальне значення для формування особистості визначного вченого, громадянина-патріота, яким усе своє життя був Ілля Витанович.

На 30 – роки ХХ ст. припадає активна творча діяльність ученого в царині кооперативної науки та освіти. Співпраця з НТШ, Просвітою, видання низки наукових праць в “Кооперативній республіці”, та “Господарсько-кооперативному часописі”, робота в Кооперативній гімназії, Кооперативному Ліцеї, в Товаристві українських кооператорів – все це висунуло І.Витановича на чільне місце визначного діяча українського кооперативного руху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Витанович І. Диспозиція до споминів. Рукопис. Домашній архів Ріти Галібей (США) / Витанович І. – С.1.
2. Там само.
3. У 1912/1913 навчальному році в шести класах з 18 відділами навчалося 700 учнів, з яких 110 так званих приватистів. Більшість учнів були греко-католиками. Навчалися також 3 православних, 6 римо-католиків, 1 євангеліст і 20 євреїв. У 1913/14 навч. р. у семи класах з двадцятьма відділами навчалася рекордна кількість учнів – 731, із них приватистів – 58. У тому ж році із Східної України

навчалося 6 учнів. (Угрин-Бузгрішний М.Українська гімназія рідної школи в Рогатині. Історичний нарис із приводу 25-ліття гімназії. – Рогатин: передрук із журналу “Рідна школа”. – Львів, 1934. – С.21, 24).

4. Гірняк Й. Рогатинська гімназія / Й. Гірняк // Рогатинська земля. – Т.І. – с.349-350.

5. Див.: Гелей С. Михайло Галушинський – перший комендант легіону Українських Січових Стрільців / С. Гелей, А. Прокіп // Михайло Галушинський – лицар обов’язку і чину (матеріали наукової конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження і 90-річчю відкриття Рогатинської гімназії ім.Володимира Великого). Рогатин, 19 вересня 1998 р. – Львів; Рогатин, 1999. – С.32.

6. Витанович І. Диспозиція до споминів / Витанович І. – С.6.

7. Там само. – С.7.

8. Там само. – С.8.

9. Н.Гірняк – визначний військовий та громадський діяч, у 1949 р. виїхав до США. У м.Пассейку організував видавничий кооператив “Червона Калина”. Був першим головою Нью-йоркського відділу об’єднання колишніх вояків українських армій. Автор історичних нарисів та спогадів про українські визвольні змагання, зокрема, “Організація і духовний ріст Українських Січових Стрільців” (1955), “Полковник Василь Вишиваний” (1956) та “Останній акт трагедії Української Галицької Армії” (1959).

10. Витанович І. Диспозиція до споминів / Витанович І. — С. 12.

11. Див. Витанович І. Брати Симиренки – економісти і визначні українські суспільно-культурні діячі другої половини ХІХ і початку ХХ століть / І. Витанович // Кооперативна республіка. – Львів, 1933. – Ч.5. – С.135-139; Ч.6. – С.166-169; Ч.7-8. – С.205-210.

12. Див.: Андрущенко Т. Щедрість симиренківського роду / Т. Андрущенко // Сучасність, - Київ, 2000. – Ч.9. – С.126.

13. Витанович І. Брати Симиренки – економісти і визначні українські суспільно-культурні діячі другої половини ХІХ і початку ХХ ст. / І. Витанович // Кооперативна республіка. – Ч.7-8. – С.206.

14. Див.: Гирич І. “Український Никодим”. Василь Федорович Симиренко / І. Гирич // Старожитності. – Київ, 1993. – Ч.11-12 (47-48). – С.15.

15. Витанович І. Брати Симиренки – економісти і визначні українські суспільно-культурні діячі другої половини ХІХ і початку ХХ ст. / І. Витанович // Кооперативна республіка. – Ч.7-8. – С.207-208.

16. В. Навроцький народився 18 листопада 1847 р. у селі Котузові на Станіславщині. Після закінчення в 1866 р. у м.Станіславі гімназії поступив на юридичний факультет Львівського університету. Під час навчання в гімназії, а тим більше в університеті, В.Навроцький вів активну громадську роботу, дописував до різних часописів, готував наукові розвідки, що характеризувалися об’єктивністю та глибиною думки.

17. Витанович І. Володимир Навроцький / Витанович І. – С.11.

18. Там же. – С.25.

19. Див.: Злупко С. Володимир Навроцький / С. Злупко // Українські кооператори (Історичні нариси). – [кн. 2. за ред. С. Гелей]. – Львів, 2004. – с.44.

20. Витанович І. Володимир Навроцький / Витанович І. – С.58.

21. Витанович І. Володимир Навроцький / Витанович І. – С.72-73.

22. Нагірний В. О. потреби розвою ремесла в Галичині / В. О. Нагірний // Діло. – Львів, 1881. – ч.37.

23. Витанович І. Світлій пам’яті великого організатора українського села / Витанович І. – С.46-47.

24. Витанович І. Традиції Кирило-Мефодіївського братства в народинах українського кооп. руху / І. Витанович // Кооперативна республіка. – Львів, 1939. – квітень. – С.105-106.

25. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Витанович І. – С.125.

26. Витанович І. Кооперативи праці і господарські можливості / І. Витанович // Господарсько-кооперативний часопис. — Львів, 1934. — Ч. 19. — 13 травня. — С. 6.

27. Там само. — С. 7.

28. Там само.

29. Витанович І. Відки бере свою силу український кооперативний рух? / І. Витанович // Господарсько-кооперативний часопис. — Львів, 1939. — Ч. 3. — 15 січня. — С. 1.
30. Там само.
31. Див.: Витанович І. Диспозиція до споминів / Витанович І. — С. 12-13.
32. Лукасевич М. Остап Луцький / М. Лукасевич // Українські кооператори (Історичні нариси). Кн. 1. — Львів: Коопосвіта, 1999. — С. 319.
33. Цит. за: Гелей С. Михайло Корчинський (Історичні нариси). Кн. 2 / Гелей С., Гелей Т. ; [за ред. С. Гелей]. — Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. — С. 219.
34. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Витанович І. — С. 426.
35. Витанович І. Диспозиція до споминів / Витанович І. — С. 13.
36. ЦДІАУЛ. — Ф. 569. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1.
37. Див.: Товариство українських кооператорів // Господарсько-кооперативний часопис. — Львів, 1936. — Ч. 25. — 21 червня. — С. 8.
38. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С. 464.
39. Там же.
40. В 1930 р. родина К.Паньківського перенесла тлінні останки покійного з Києва до Львова.
41. Там же. — С. 47.
42. Там же. — С. 5.
43. Там же. — С. 7.
44. Там же. — С. 8.
45. Див.: Витанович І. Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч / І. Витанович // Кооперативна республіка. — Львів, 1935. — січень
46. Там же. — С. 8.
47. Там же. — С. 9.
48. Там же. — С. 11.
49. Витанович І. Уваги до методології і історіософії Михайла Грушевського / І. Витанович // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. — Ч. 1-2. — С. 32-51.
50. Див.: Антонович М. Про 156-й том Записок Наукового Товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році / М. Антонович // Записки НТШ. — Львів, 1991. — Т. ССХХІІ. — С. 427-437.
51. Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія / Грушевський М. — Відень, 1921. — С. 241-251.
52. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського. Вступ. / О. Прицак // Грушевський М. Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том І. До початку ХІ віка. — Київ: Наукова думка, 1991. — С. LV.
53. Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського / Витанович І. — С. 39.
54. Див.: Грушевський М. Барское старство. Исторические почерки / Грушевський М. — Киев, 1894.
55. Див.: Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / Прицак О. — С. LXX.
56. Див.: Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця / Б. Крупницький // Грушевський М. Історія України-Руси. — Нью-Йорк, 1954. — Т. 1. — С. VIII.
57. Винар Л. Молодість Михайла Грушевського. — Мюнхен, 1967; Його ж. Галицька доба Михайла Грушевського (1894-1914) / Л. Винар // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. — Ч. 1-2. — С. 5-22; Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. — Ч. 1-2. — С. 15-31; Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В.Антоновича // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. — Ч. 3-4; Його ж. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1984. — Ч. 1-4. — С. 7-20.
58. Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження / О. Оглоблин // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1964. — Ч. 2-3. — С. 1-6; Його ж. Михайло Сергійович Грушевський // Український історик. — Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. — Ч. 1-2. — С. 6-15.

59. Сисин Ф. „Історія України-Руси” Михайла Грушевського та творення національної історіографії / Ф. Сисин // Михайло Грушевський і українська історична наука. Зб. матер. конференцій. – Львів, 1999. – С. 3-31.
60. Домбровський О. Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського / О. Домбровський // Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – Ч. 1-2. – С. 52-61.
61. Прицак О. У століття народин М. Грушевського / О. Прицак // Листи до приятелів. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – Ч. 5-7. – С. 1-19; Його ж. Історіософія та історіографія М. Грушевського. – Київ; Кембридж, 1991; Його ж. Михайло Грушевський як історіософ // Вісник Академії наук України. – Київ, 1992. – Ч. 2. – С. 51-54.
62. Андрусак М. Михайло Грушевський як історик-народник і державник / М. Андрусак // Записки НТШ. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978. – Т. СХСХVII. – С. 7-21.
63. Зашкільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) / Л. Зашкільняк // Грушевський М. С. Щоденник (1886-1894 рр.). – Київ, 1997; Методологічні погляди М. Грушевського // Україна модерна. – Львів, 1998. – Ч. 2-3. – С. 233-235.
64. Тельвак В. Проблеми історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939-1990) / В. Тельвак // Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35-36. – С. 354-366.
65. Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі / А. Атаманенко // Український історик. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Острог; Торонто; Париж, 2006-2007. – Ч. 4(172); 1-2(173-174). – С. 154-182.
66. Див.: Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / Прицак О. – Київ; Кембридж, 1991.
67. Тельвак В. Проблеми історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939-1990) / Тельвак В. – С. 361.
68. Див.: Витанович І. На порозі новітнього українства. Від сердешного до позитивного українства (з починів органічної розбудови українського життя в Галичині на межі 70-80-их років) / І. Витанович // Календар для всіх на 1937 рік. Шестий річник. – Львів, 1936. – С. 54-61.
69. Там же.